

KONTRIBUTI ALBANOLOGJIK I MIT'HAT FRASHËRIT, SHKËLQIMI I ATDHETARISË SË TIJ

«Nëse doni lavdinë e Shqipërisë, kërkoni në çdo bibliotekë të botës!»

Askush nuk di ta thotë me saktësi, se kur i lindi ideja Mit'hat Frashërit, i quajtur “Lumo Skëndo”, për themelimin e Institutit Albanologjik. Gjithçka u mësua vetëm kur ai e tha me zë të lartë. Ishte 4 marsi i vitit 1929, kur e la me testament gjithë pasurinë e vet, të tundshme dhe të patundshme, për ngritjen e një Instituti Albanologjik, që do t'i bënte nder Shqipërisë. Dhe këtë gjë e bëri në heshtje, pa zhurmë e bujë. Ndoshta kjo dëshirë zuri fill që nga fëmijëria e tij. Ai lindi më 25 mars 1880, në qytetin e bukur të Janinës. Që kur ishte i vogël, e pa veten mes librash të shumtë e të mrekullueshëm. Ndërsa rritej, shtonte gjithnjë e më tepër numrin e tyre. Biblioteka e tij u bë e madhe, nga më të pasurat e familjeve shqiptare dhe quhej “Biblioteka e Frashërllinjve”. Kur mbërriti në Shqipëri, numri i librave ishte disa mijëra. Në vitin 1938, biblioteka e Lumo Skëndos numëronte rreth 20000 volume të shkruara në frëngjisht, anglisht, gjermanisht, italisht, greqisht, turqisht, shqip etj. Kishte dhe shumë libra që dikur kishin qenë pjesë e bibliotekave të arqidukës Ferdinand të Austrisë, të mbretit Kostandin të Greqisë, të Napoleon Bonapartit, të sulltanëve, të Mahmut pashë Shkodrës etj. Zotëronte edhe 200 dorëshkrime, disa prej tyre të albanologëve, pa llogaritur koleksionet e gazetave e revistave në gjuhë të huaja dhe shqip, dokumente të tjera të ruajtura me kujdes, zëdhënie, lajmërimë, afishe etj., të shtypura ose të shkruara me dorë. Gjithçka që ekzistonte në bibliotekën e tij madhështore, kishte të bënte kryesisht me albanologjinë, ballkanologjinë dhe kombin shqiptar. Kur mbërriti në Tiranë, biblioteka mori emrin e tij, biblioteka “Lumo Skëndo”.

Në testamentin e Lumo Skëndos, më 4 mars të vitit 1929, thuhej:

“Çë kam pasur pasuri të tundshme ose të patundshme, libra, mobilla, karta, plaçka etj., i lë për krijimin e një “Institutit Albanologjie”, që të jetë një qendër e studimevet shqiptare, të mprojë, të zhvillojë, të qendrësorë dhe të udhëheqë shqipëtarët”.

Lënien e testamentit të tij, Lumo Skëndo e bëri të njohur edhe te fletorja “Demokratia”, nr. 4624, datë 4.12.1938:

“Ditën 4 mars 1929, me numër 163, kam depozituar në noterin e Gjykatës, këtu, në Tiranë (sot noter publik z. Jonus Tafaj), testamentin tim për ngrehjen e një Instituti Albanologjik, konsakruar (kushtuar) studimeve shqiptare, histori, gjuhë, folklor, literaturë... Që nga ajo ditë, po përpigem të plotësoj dhe të pasuroj mjetet e punimit s’asaj qendre, t’asaj foleje”.

Ky lajm i madh u pasqyrua edhe në të përmuajshmet e kohës:

“Gjithë Shqypnia e njej z. Lumo Skëndo, si një ndër atdhetarët ma të rrallë, si një ndër punëtorët ma të palodhun, si një ndër shqiptarët më të pastër. Në heshtje i fali vendit tonë sa përpjekje, sa fuqi; pa mburrje bani me bind revistën fort të vlershme Diturija: pa shpërblim i kushtoi tokës së vet sa mundime.

*Kush mendoi se Lumo Skëndo u tërhoq mënjane e u ligshTue prej rrymave jo të kullueta qi u përsbkruen nëpër vendin t’onë, pat rasë me e përgënjeshtTue vedin, tuj këndue sa kushtime trimnare nëpër të përkohshme t’ona e, në fund muejt, me ndie se Lumo Skëndo po babej gati me i fal Shqypnisë një çerdhe, një tempull, kushtue kultit të shqiptarizms”.*¹

Në bibliotekën e Lumo Skëndos gjendeshin edhe libra që flisnin për Gjergj Kastriotin, për Ali pashë Tepelenën e shqiptarë të tjerë me emër të madh. Biblioteka e tij ishte më e madhja në Shqipëri, më e pasura dhe me vlera të mëdha. Ndër të tjera, mund të përmendim koleksionin e pikturave të kohës së Ali pashë Tepelenës, frerin e kalit të Ali Pashait, dy sahatë bakri me kapakë me stemën e satrapit; edhe këto të Ali Pashës, sahatin e motrës së Aliut, që ishte martuar në Libohovë dhe dy sahatë të tjerë të ministrit të oborrit të Ali pashë Tepelenës. Gjendeshin aty ikona bizantine, një koleksion monedhash të moçme, gjetur në vise të ndryshme të Shqipërisë e shumë të tjera. Pjesë e bibliotekës ishin edhe relikte të rralla të familjes Frashëri: të Naimit, të Samiut dhe të Abdylit. Për të gjitha këto dëshironte të ngrinte një Institut Albanologjik dhe t’ia linte si pasuri mëmëdheut që e deshë aq shumë, por i duhej edhe ndihma e dikujt, që të ngrinte ndërtesën, një bibliotekë me emrin “Frashëri”, në shenjë nderimi për këtë familje të madhe atdhetare. Nëse kjo gjë realizohej, kryeqyteti do të kishte si pasuri të vetën një thesar të paçmuar, por deri atëherë, ai do të vijonte të mblidhte

1 “Hylli i Dritës”, 1938, nr. 12, f. 713.

libra që flisnin për Shqipërinë, gjuhën shqipe dhe origjinën e shqiptarëve. Ende nuk e kishte gjetur librin e ëndërruar, më të bukurin që mund të ishte shkruar për atdheun e tij.

Asokohe, për Shqipërinë ende nuk kishte një bibliografi të plotë dhe kjo i dhimbte shumë Lumo Skëndos. Pa atë bibliografi, edhe veten e shihte si të gjymtuar, por dinte që për Shqipërinë ishte hartuar një bibliografi nga profesor Emil Legrand. Pas vdekjes së tij, libri u vazhduar prej dy studentëve dhe u shtyp në Paris, më 1912. Në këtë libër u kataloguan 724 vepra, 125 prej tyre ishin të shkruara shqip, pjesa tjetër ishin studime të huajve mbi gjuhët, libra historie dhe udhëtimi mbi vendin tonë. (Por, sipas katalogut nr. 611 të librarit Joseph Baer dhe Co., në Frankfurt, Legrand-it i mungonin 9 vepra). Pra, për Shqipërinë mund të gjendeshin edhe libra të tjerë. Para Legrand-it, albanologu i mirënjohur Gustav Majer (*Meyer*), në fund të librit të tij “Fjalori etimologjik shqip” (Strazburg, 1881), kishte vënë 193 vepra mbi shqiptarët ose të shkruara në gjuhën shqipe, 80 prej të cilave ishin shkruar shqip prej vetë shqiptarëve. Lumo Skëndo besonte gjithashtu, se edhe në qytetet shqiptare dhe të huaja si: Shkodër, Bukuresht, Sofje, Korçë, Selanik, Stamboll, Bruksel, Paris, Athinë, Vjenë, Hali, Mísir, Amerikë e gjetkë mund të ishin shtypur deri atëherë, ²rreth 400 libra dhe broshura shqip, pa llogaritur gazetatat, numri i të cilave shkonte rreth 100. Dukej se edhe Shqipëria kishte nisur ta nxirrte historinë e saj nga errësira. Për Lumo Skëndon shkrimi i gjuhës shqipe duhej të ishte shumë më i hershëm nga sa njihej deri atëherë. Të gjitha këto e shumë të tjera do të bëheshin të njohura nga instituti që ai dëshironte ta ngrinte një orë e më parë.

Nganjëherë, atij i dukej sikur përballë kësaj sfide të madhe ishte i vetëm, ndaj, sa herë gjente rastin, u drejtohej të gjithëve. Përmbledhtas po e sjellim kështu: Gjurmë të historisë tonë janë monumentet, rrënojat arkeologjike, monedhat, sendet e mbetura mbi dhe nën tokë, shkrimet e murgjve të manastireve, aktet e gjykatave, të zyrave qeveritare, të noterëve, të kishave, shkrimet e të huajve, rrëfimet gojore etj., të cilat duhen mbledhur. Në arkivat e prefekturave nuk ka mbetur asgjë. Lufta Ballkanike i shndërroi të gjitha në hi. Kështu ndodhi në Elbasan, në Shkodër, në Durrës, në Korçë etj. Në Gjirokastrë arkivat qeveritare u rrëmbyen nga grekët dhe i çuan në Janinë dhe, kur u dogj pallati i qeverisë, u dogjën edhe arkivat e grabitura. Në Shkodër qenë ruajtur Sixhiqatet e Mehqemesë, me akte të vjetra, që nga ardhja e turqve, por serbët i dogjën. Prej tyre shpëtoi vetëm një volum

(defter i madh), ndaj çdo gjë e mbetur, edhe shkrimi më i vogël, ishte me vlerë të madhe. Dokumente mund të gjenden në Venetik e në Stamboll, në arkivat e Frarit dhe në Hazine-i-evrak; dy burime ku mund të punohet me vite, pa shteruar materiali. Mes të tjerash, Lumo Skëndo shkruante:

*“...në Vatikan janë 70 000 dorëshkrime (veç arkivave), në Ambrosiana 35.000, në Laurentiana 10.129, në bibliotekën Casanatense 5460, në Marclana 13.319, në bibliotekë të Museo Civico (Venedik) 9745 libra dorëshkrime, ndaj kudo duhet kërkuar”.*³

Lumo Skëndo nuk mjaftohej me pak, ai dëshironte të rrëfente me imtësi ku mund të gjendeshin dokumentet për Shqipërinë. Ai thoshte se në arkivat e Stambollit mund të gjejmë lëndën e ngjarjeve të 5 shekujve; në të Italisë, nga Siçilia në Alpe, mund të gjejmë informacion për dhjetë shekuj; mund të gjejmë dokumente në Jugosllavinë e sotme, në zallet e Adriatikut dhe në arkivat e Greqisë (të Korfuzit e Athinës), së paku për njëqind vitet e fundit. S'ka dyshim, vendin e nderit të librave e zënë historianët bizantinë (se mjerisht, s'bëhet dot fjalë për arkiva të Bizantit) dhe kronikanët e Turqisë. Korpusi i të parëve s'bëhet më tepër se shtatëdhjetë volume dhe Babingeri numëron 376 autorë, që nga koha e Orhanit e gjer më sot. Me interes janë arkivat e kancelarive në Ministrinë e Punëve të Jashtme të shteteve që kanë qenë në marrëdhënie me Turqinë, si arkivat në Austri, Francë, Spanjë, Angli, Prusi, Itali dhe Greqi. Po kështu edhe aktet e kancelarive të moçme të depozituara për studiuesit, si ato të Venedikut, të Milanos, Xhenovas, Pisas dhe të mbretërisë aragono-napoletane në Barcelonë, nga të cilat Marinisco nxori lëndën e librit “Alphonse V roi d' Aragon et de Naples et l' Albanie de Scanderbeg”. Për kohën e Ali Pashës së Janinës rëndësi kanë arkivat e kancelarive të Francës dhe të Anglisë, por edhe të Rusisë, të cilat fillojnë me ngjarjet e Moresë dhe Suliotëve në kohën e Katerinës.

Shkrimet më të vjetra të gjuhës shqipe

Lumo Skëndos i pëlqente të fliste edhe për shkrimet më të vjetra të gjuhës shqipe që ishin zbuluar deri atëherë. I tillë ishte fjalori i vogël latinisht-shqip i Frang Bardhit: “Dictionarium Latino Epiroticum” (për R. D. Franciscum Blanchum”), shtypur në Romë më 1635-n. Por së fundmi ishte zbuluar edhe një libër tjetër i vogël: “Il Catechismo

3 “Përtpjekja Shqiptare”, 1936, nr. 1, f. 9-10.

Albanese”, nga Lekë Matrënga, që ishte një fletore me 53 faqe, format i madh, prej të cilave 11 faqe parathënie. Katekizma shqipe e Lekë Matrëngës ishte shkruar në vitin 1592, ose 43 vjet më parë nga libri i Frang Bardhit. Por ndërkohë, ishte zbuluar edhe një libër tjetër, 42 vjet më i vjetër nga ai i Matrëngës. Imzot Skiro (Schiro) kishte bërë të ditur ekzistencën e një dorëshkrimi, shkruar më 1555, nga një shqiptar i quajtur Gjon Buzuku. Ndërsa më e hershmja shenjë e gjuhës shqipe, vijonte të mbetej një frazë e gjetur në një dorëshkrim latinisht të Bibliotekës Laurentiane në Firence. Frazja shqip gjendej te shkrimi i Paul Angjelos, arqipeshkvi i Durrësit, botuar në “Eçlesia Sancta Trinitatis de Emathia” më 8 nëntor 1462. Frazja është kjo:

"Unte paghesont premenit atit et birit et spertit semnt",

që do të thotë:

"Unë të pagëzoj, për emën t'atit e t'birit e t'shpirtit shënt".

Gjurma e dytë është e një udhëtari gjerman, të quajtur Arnold von Harf, që kur ishte në Durrës (1496-'97), kishte shkruar një listë fjalësh shqip, të cilat u shtypën më 1860.

Megjithatë, Lumo Skëndo shpresonte edhe në gjetjen e librave të tjerë. Frang Bardhi, në parathënien e fjalorit latinisht-shqip, shkruante

"...gjuha jonë po vdiqet dhe po bastardohet". "Kjo frazë na duket si një klithje kundër shkrimit me lajthim të shqipes,

- shkruante Lumo Skëndo,

- dhe jo si një qortim për foljen me gojë. Është pra për të besuar, se shqipja përdorej si gjuhë e gjallë dhe praktike, në kohët në të cilët shkruante Frëngu i Bardhë".⁴

Më tej, Skëndo shpjegonte se Bogdani në parathënien e veprës së tij shqipe "Cuneus Prophetarum", shtypur më 1685, tregon se kishte pasur edhe libra të tjerë të shkruar në shqip prej tij, por në udhëtimet dhe prej prapësisë së fatit, i ishin tretur si kripa në ujë. "Dëshmi mund të gjenden edhe atje ku nuk e presim, - thoshte Skëndo, - profesori Jorga zbuloi në Laurentiana të Firencës gjurmën me të moçme të gjuhës s'ënë, - formulën e pagëzimit, - kurse monumentin e gjuhës sonë, Gjon Buzuku e gjeti në Vatikan, ndërmjet librave të hedhura mënjanë si të pakëndueshme".

Kështu edhe Shqipëria po bëhej dalëngadalë e njohur. Në vitin 1870 nisën të përdoren fjalët “albanolog” dhe “albanologji”, flitej për shqiptarët, për gjuhën shqipe, për origjinën dhe racën e tyre; historia i kishte përmendur me emrat: pellazgë, ilyrianë, epirotë, maqedhonas, thrakë, mbase dhe frigë, nga Adriatiku në bregun e Detit të Zi; pra si vendas dhe jo si të huaj. Të gjitha këto ishin krenari për Lumo Skëndon. I pari që shkruajti për shqiptarët dhe gjuhën shqipe (më shumë se një shekull e gjysmë më parë), ishte Johann Thumane, profesor në universitetin e qytetit Halle, në veprën e tij mbi historinë e popujve të Europës Lindore.⁵ Ai i konsideron shqiptarët pasardhës të ilyrianëve. Më pas, erdhi libri i oficerit bavarez Xylender⁶, i mjekut gjerman Karl Reinhold⁷, të cilët tërhoqën vëmendjen e dijetarëve mbi gjuhën shqipe. Po atë vit, albanologu Dr. Johann Georg von Hahn, konsull i Austrisë në Shqipëri, i dha botës një libër të madh, me lëndë të gjerë⁸.

Në këtë periudhë kemi edhe studimet e Franz Boppit⁹, shkrimet e August Pott, botimet e De Radës, Kamardës dhe të Gustav Meyerit, i cili në pesëmbëdhjetë vjet (1880-1896) sollën studimet: “Albanesische Studien”, “Albanische Grammatik”, “Etymologisches Wörterbuch der Albanesischen Sprache”. Gjuha shqipe dhe origjina e saj kishin dalë në dritë. Të gjitha këto, Lumo Skëndo i shkruante në gazeta e revista që botoheshin në Shqipëri dhe jashtë saj.

Katedrat e gjuhës shqipe nëpër botë

Vende të ndryshme të botës po ngrinin katedra të gjuhës shqipe. Të parët që u morën me studimin e gjuhës shqipe, ishin gjermanët. Mësimet më të hershme nisën në Institutin Oriental të Napolit, në vitin 1900, me titullar katedre Zef Skiroin (Giuseppe Schiro). Më 1904, u çel në Vjenë Instituti i Gjuhëve të Lindjes; kursi i shqipes u drejtua nga Gjergj Pekmezi, deri në vitin 1914, dhe më pas nga shkodrani Kol Rota, deri në vitin 1923. Gjuha shqipe u bë e rëndësishme edhe për Austrinë, Vjena na dha Hahnin, Gustav Meyerin dhe Norbert Joklin, i cili jepte kurset e albanologjisë. Para tij, këto kurse ishin dhënë nga profesori Kretschmer Kretschmer. Më 1921,

5 Johann Thumann, Erster Theil, *Untersuchungen über die Geschichte der ostlichen europäischen Völker*, Leipzig, 1774.

6 *Die Sprache der Albanesen oder Schkipetaren*, Frankfurt, 1835.

7 *Noctes pelasgicae*, Athinë, 1855.

8 *Albanesische Studien*, Wien, 1853 dhe Jena, 1854.

9 *Über die albanesische in seinen verändtschaftlichen Beziehungen*, Berlin.

në Paris, profesori Mario Roques, mësues në Sorbonë dhe në Shkollën e Gjuhëve të Lindjes¹⁰, hapi kursin e gjuhës shqipe dy herë në javë. Më 1921, u hap Qendra e Studimeve Shqiptare (Centre d' Etudes Albanais) në Paris, e cila duhej të mbahej nga vetë studentët shqiptarë të Parisit. Më 1923, u hapën dy kurse: njëri në Romë me mësues Hamdi Kavajën (Istituto delle lingue slavi e orientali), tjetri në Beograd, në universitet, në seminarin e gjuhësisë shqipe, (Seminar za arbanasku filologjiju), ku botohej një përmbledhje studimesh (Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologjiju), nga profesor Bariçi. Më 1925, pranë Universitetit në Leipzig, Prof. Dr. Gustav Weigand, themeloi seminarin shqiptar (Albanische Seminar), bashkë me një bibliotekë për studimet filologjike, historike dhe etnologjike të Shqipërisë, të drejtuara nga vetë ai, i cili botonte një herë në vit "Balkan-Archiv-ën". Interesi për shqipen ishte rritur. G. Weigandi shkruante:

*"Gjer më sot është besuar se shqipja rrjedh nga ilyrishtja dhe barra e këtij besimi i ngarkohet Gustav Meyer-it, kurse shumë prova na bëjnë të konsiderojmë thrakët si paraardhës të shqiptarëve..."*¹¹

Lumo Skëndo ëndërronte të gjente edhe librin e fundit që fliste për Shqipërinë, pavarësisht në ç'cep të botës ndodhej dhe kush e zotëronte. Për këtë arsye, here pas here dilte me lajmërimë të tilla, drejtuar kujtdo:

*"Dëshirojmë të blemë çdo libër të vjetër që i përket Shqipërisë: Salname të vilajeteve Janinë, Manastir, Shkodër, Ysqyp. Librin e Naum Veqilharxhit. Çdo libër të shtypurë në Voskopojë. Abetare e shtypur më 1879 në Stamboll, si edhe numra të revistës "Diturija" dhe "Drita". L'Albanie et les Albanais të Vaso pashës, shtypur në Stamboll. Le Montenegro d'apres les chants populaires albanais, të Vaso Pashës, shtypurë në Stamboll. La Bosnie et l'Herzegovine pendant la mission de Djevdet pacha, t'Vaso Pashës, shtypur në Stamboll. Gazeta shqipe të vjetra, si Albanija (Beligrad), Shkupi (Ysqyp), Intibah dhe Zgjimi (Janinë), dhe çdo farë gazete tjetër. U lutemi atyreve që kanë, të na shkrojnë dhe të na thonë çë çmim kërkojnë! Diturija, Tirane"*¹²

10 *Ecoles des Langues Orientales Vivantes.*

11 "Dituria", mars 1927, nr. 5, f. 165.

12 "Diturija" 1 shkurt 1927, nr. 4, f. 161.

Në një rast tjetër¹³, Lumo Skëndo shkruante:

*“Nji lutje këndonjësuet për të mbledhurë shkrime të vjetër fetare në gjuhët shqipe (mevlud, ilahi, gazel...) dhe të kujdesenë t'i çojnë, ose në zyrë të Zanit të Naltë (zyra e Myftiut të Përgjithshim), duke shënuarë se janë për Lumo Skëndon, ose drejt për drejt në adresë të këti të fundit, në Tiranë. Këtë lutje nuk mundim të mos e përtëritim edhe këtu: dihet se ato shkrime sa po vete, humbasin dhe bëhenë fort të rrallë, dhe kështu, mbase çduket, a mbetet e panjohurë, një veprë që munt të ketë vlefë literare ose historike. Këndonjësit e Diturisë janë të luturë të kujdesen për këto gjurmë të inteligjencës dhe të shpirtit të paranikëvet t'anë. Duke pasurë të tillë shkrime në dorë, kemi në mënt t'i botojmë ca nga ca dhe t'i shpëtojme nga çdukja”.*¹⁴

Edhe vetë, kudo që shkonte, së pari, interesohej për librin. Në Berat, më 1913, te shtëpia e z. Sulo Resuli kishte parë një dorëshkrim të vjershëtorit të dëgjuar beratas, Sylejman Ramazani (shkruar me shkronja turke), të njohur 120 vjet më parë, e cila mund të shërbente edhe si vlerë dokumentare për ngjarjet e kohës. Në Berat kishte parë edhe disa dorëshkrime të vjershëtorëve Hasan Zyko Kamberi dhe të Nezimit. Edhe vetë Lumo Skëndo kishte pasur dy dorëshkrime të vjershave të Hasan Zyko Kamberit (me shkronja turke), njëri prej të cilave ishte shkruar 100 vjet më parë; dy libra fetarë me vjersha të shkruara në Frashër nga Dalip dhe Shahin Beu, të cilat vijonin të këndoheshin në teqenë e bektashinjve. Gjithashtu kishte dëgjuar se hafëz Ali Ylqini kishte lënë një fjalor shqip-turqisht, një tjetër turqisht-shqip si dhe dy libra të tjerë në dorëshkrim. Prej tij ishte shkruar edhe një abetare shqip (me germa arabisht); një libër të imituar prej Tuhfe-i-Vehbije, një vjershë, me fraza dhe fjalë turqisht-shqip. Fjalori shqip-turqisht ishte 133 faqe, me 41 ose 42 fjalë në çdo faqe (total 5500 fjalë). Fjalori tjetër turqisht-shqip kishte 435 faqe, në secilën 41 ose 42 fjalë, gjithsej rreth 18.000 fjalë.

Libra dhe dorëshkrime të humbura

Lumo Skëndo kujtonte me dhimbje librat dhe dorëshkrimet e humbura, të cilat i kërkoi deri ditën e fundit të jetës së tij. Më 1913-n

13 Te “Zani i Naltë”, nr. 4, nandor 1926.

14 “Diturija”, 1 mars 1927, nr. 5, f. 195.

dërgoi nga Stambolli në Vlorë në shtëpinë e Q. Ç., plaçkat e shtëpisë së tij, mes të cilave edhe 24 arka me libra. Vitin e dytë i çuan në Fier te shtëpia e Ymer pashë Vrionit për më shumë siguri, por pas disa luftërave që ndodhën atje, shtëpia e Ymer pashë Vrionit u gjet e zbrazët. Ato që i dhembnin më shumë ishin:

“...një koleksion i krijuar nga vetë Abdyl Frashëri: mazbata (shkresa kolektive), gazeta të periudhës 1878- 1882, shënime, letra private ... të gjitha relative me Lidhjen e Prizrenit, si edhe tre dorëshkrime prej dorësë vet' t' Abdyl Frashërit:

1. *Një manuskript greqisht, afro 150 faqe, (ose 200), format gadi 25X16 santimetra;*
2. *tyrqiisht, afro 350-400 faqe format 20X13 santimetra;*
3. *shqip, një teftër i gjatë pak' a shumë 40 faqesh, format si no 30X13 santimetra. Këto 'kanë qënë, të trija, broshura me flet të qepura, por pa kapakë.*

Dorëshkrimi N. 1. ishte një histori e Frashërit dhe e fëmijëve të ati vendi, shkruarë sidomos mbas rrëfimevet të Zonjës Tato, një plakë që ishte emtë (hallo dhe teze) e gjithë Frashërllinjuvet... D.shkr. N. 2 ishte i tërë relativ me Lidhjen e Prizrendit. S'ishte një biografi, ose një histori biografike, por një përshkrim i plotë i ngjarjevet, që në fillim, në gjitha fazat e aktivitetit. Në Janinë, Gjinokastrë dhe Frashër, në Dibrë dhe Prizren, në Stamboll ose në vizitën e të pesë kabinetevet t' Europës.

D.shkr. N. 3 ishte vetëm një teftër gjenealogjije me shenime jetë-shkrimi mbi çdo mis të familjes...”.¹⁵

Biblioteka ishte përkushtimi i veçantë i Lumo Skëndos. Dëshironte që numri i lexuesve të rritej vazhdimisht, dëshironte të ishin të shumtë ata që lexonin për Shqipërinë. Çdo porosi, për çfarëdo lloj libri, plotësohej në kohë. Kjo gjë shihet edhe te reklamat e bibliotekës, ku shkruhej:

“Në librarinë “Lumo Skëndo”, Tiranë, do të gjeni gjithë libratë shqip, frëngjisht, ose në gjuhë të tjera; libra shkollë dhe literaturë; libra historie, si edhe libra për djemtë. Nuk botojmë katalog për vëprat në gjuhë të huaja, me qënë se, ato libra që mungojnë në depozito, porositen dhe sillen në pak kohë. Porosive u jepet një kujdes i veçantë, sado të vogëla që të jenë”.¹⁶ Në një reklamë tjetër shkruhej: “Librarija Lumo Skëndo mban gjithënjë në depozitë

¹⁵ “Leka”, 1938, nr. 10-12, f. 491-492.

¹⁶ “Diturija”, 1 janar 1927, nr. 3, f. 122.

libratë shqip të botuara gjer më sot në Tiranë, në Shkodrë, në Korçë, në Sofje, në Bukuresht, n' Amerikë, etj. Atje do të gjeni vepra për të nxënë gjuhët e huaja: gramatika, këndime, fjalorë... Stok i math librash literare dhe kulturore, në gjuhët frëngjisht, anglisht, italisht, gjermanisht, tyrgjisht. Porositë që na bëhenë dhe, kur mungon vepra në librarit, mbarohen me kujdes".¹⁷

Gjithçka që blinte për bibliotekën e tij, ishte përpjekje që Shqipëria të kishte një Institut Albanologjik sa më të plotë, nga ku mund të niste udhëtimin çdo studiues dhe kërkues i historisë shqiptare. Shqipëria gjithnjë e më shumë po tërhiqte vëmendjen e gjuhëtarëve të botës. Vetë Lumo Skëndo njihej personalisht me albanologët e huaj. Prof. Norbert Jokl ishte një nga miqtë e tij më të mirë. Falë ndikimit të Lumo Skëndos, ata erdhën në Shqipëri. Me rastin e 25-vjetorit të Pavarësisë, më 28 nëntor 1937, mbërritën në Shqipëri një grup albanologësh të huaj. Në bisedimet e tyre doli në plan të parë themelimi i një shoqërie studimesh shqiptare në Tiranë. U propozua edhe krijimi i një komiteti të përhershëm, i cili do të kujdesej për krijimin e shoqërisë. Anëtarë të tij ishin lëvruet të studimeve shqiptare. Për të realizuar këtë qëllim, mes albanologëve të huaj dhe atyre shqiptarë u nënshkrua një marrëveshje. Komitetit iu la për detyrë:

1. *Të vërë në bashkëpunim albanologët e të gjithë shteteve me lëvronjësit shqiptarë për të koordinuar aktivitetet e ndryshme në këtë fushë studimi;*
2. *Të hedhë bazat e filologjisë shqiptare (publikime, komente dhe mbledhjen e teksteve antike;*
3. *Të organizojë mbi baza shkencore kërkimet dialektore;*
4. *Të azhurnojë njohjet e fjalorit etymologjik shqiptar;*
5. *Të përgatitë mbledhjen dhe publikimin e teksteve dhe të dokumenteve më me rëndësi për historinë e shtetit shqiptar;*
6. *Të kujdeset për përhapjen e përfundimeve shkencore mbi origjininën, historinë, qytetërimin, gjuhën, literaturën dhe folklorin shqiptar'*
7. *Të përmbledhin materialin për folklorin e gjuhës shqipe.*

Me qëllim që t'a vënë në veprim në votat e epërme të nënshkruarit, mejtojnë të mbajnë në Tiranë, më 1 shtator 1938, me rastin e X - vjetorit të hyppjes në fron të N.M. Tij Zog I, të parën mbledhje të Albanologjisë.

17 "Diturija", 1929, nr. 2. f. 40.

Dr. H. Bariç, Prof. i Universitetit të Beogradit.

Carlo Tagliavini, Prof. i Universitetit të Padovës.

Dr. Egerem Çabej, Prof. i Gjuhësisë në Gjymnazin e Gjirokastrës.

Gaetano Petrotta, i ngarkuar për gjuhën dhe leteraturën shqiptare në Universitetin e Palermos".¹⁸

Dy muaj pas propozimit të albanologëve të huaj dhe shqiptarë për themelimin e një shoqërie studimesh shqiptare, Lumo Skëndo kishte menduar sërish për ngritjen e Institutit Albanologjik:

"Shkuan afro dhjetë vjetë, kur në fillim të këtij moti mejtova: - Sa të pres vdekjen, e cila s'di edhe unë vetë, kur do të vijë, më mirë ta ngrehi çerdhen, sa jam gjallë. - Dhe kështu, me një fruer (shkurt) të këtij moti, i paraqita Ministrisë së Financave një kërkesë për të m'u dhënë një copë tokë, midis Bankës që u ngreh e re dhe klinikës së Dr. Bashos, tokë e cila - si edhe shoqët e saj - janë caktuar për godina të dobisë publike. Këtë tokë e kërkonj si një send simbolik për të siguruar se nga ana e qeverisë nuk ka ndonjë ndalim. Të kuptohet që themelimi i një vatre të tillë nuk do të këqyret me sy të keq nga ana e autoriteteve. Nga tjetra anë, edhe çdo ekonomi që të bëhet në këtë lëmë, shërben për të shtuar kapitalin e Institutit".¹⁹

Kërkesën ia paraqiti Qeverisë Mbretërore, nëpërmjet Ministrisë së Financave, ku thuhej:

"Zoti Ministër,

Kam nderin të njoftoj Ekselencën t'uaj, se kam vendosur të realizoj qëllimin tim, të themelonj një Institut Albanologjik të konsakruar (kushtuar) studimit të historisë, gjuhës, folklorit dhe literaturës shqiptare. Dëshira ime ka qënë të ngreh godinë për Institutin dhe t'i siguroj një sasi t'ardhurash për vrojtjen e tij, si vatër studimi të çelur atyre që kanë nevojë për kërkime. Sot disponoj për këtë qëllim, afro 20.000 broshura dhe volume që përpiqem t'i shtoj çdo ditë, të gjitha të siguruara Institutit, me testament të depozituar te Noteri. Për të ngrehur këtë godinë, kam zgjedhur copën e tokës që figuron me numërin VI, në planin këtu ngjitur të sistematizimit të Sheshit të Ministrivet, dhe do t'i jem fort mirënjohës Ekselencës s'uaj, n'urdhërofshi lëshimin e asaj cope toke në dispozitën time, simbas ligjit përkatës t'atyre copave".
Tiranë, 1 shkurt 1938

18 "Përpkjeka Shqiptare", 1938, nr. 14, f. 149-150.

19 "Hylli i Dritës", 1938, nr.12, f. 71.

*Me nderime të thella,
Lumo Skëndo*²⁰

Nëpërmjet kësaj shkrese, Lumo Skëndo i kërkoi qeverisë një parcelë toke, me qëllim ngritjen e Institutit Albanologjik. Më 18 shkurt, Ministria e Financave kërkesën ia përcolli Kryesisë së Këshillit Ministror, duke shprehur me shumë fisnikëri përkrahjen ndaj Lumo Skëndos. E para që e bëri të njohur këtë lajm të shumëpritur për Shqipërisë, ishte revista e përmuajshme kulturore “Përpyekja Shqiptare”. Sipas saj, gëzimi i lexuesve ishte i madh. Në redaksi mbërrinin letra të shumta falënderimi. Revista në fjalë shkruante:

*“Kemi marrë qysh atëherë, një tok letra nga të katër anët e vendit, por sidomos nga Shkodra, Korça, Vlora dhe Gjirokastra, dërgonjësit e të cilave i shprehin përgëzimet dhe urimet e tyre iniciatorit të ndritur të kësaj vepre (Lumo Skëndos) dhe kërkojnë shpjegime më të hollësishme rreth zhvillimit që mori puna, tani që ndodhet në duar të autoriteteve”.*²¹

Letra e falënderime mori edhe vetë Lumo Skëndo. Letra e parë i mbërriti nga arsimtarët e Shkodrës:

“Arsimtarët e arsimtarët e Shkodrës muerrën vesht mendimin e juej bujar, me i falë vendit tonë të varfën një kulturë shqiptare. Edukatorët e kësaj krahine, të cillët ju kanë çmue gjatë punës, Ju kanë kujtue gjatë heshtjes, Ju falenderojnë me zemër për të mirën e madhe qi po i bani kombit. Breznit që po rriten, kanë me numurue një ditë veprën t’uej si monument ma të dejë për kohën e pavarësisë”. Shkodër, 2-IV-1938, f. 714.

Po kaq e ndjerë ishte edhe përgjigja e Lumo Skëndos:

“Pesdhjet e katër Zonjave Arsimtare dhe miqve të mij arsimtarë, falenderimet ma të thella, por edhe ma tepër, gëzimin t’im ma të madh. Letra e juaj më preku shpirtin. Që nëntë vjetë, kur kam bërë testamentin për Institutin Albanologjik – testamentin depozituar ke noter i atëhershëm, Jonus Tafaj - mejttonjë se kjo fondatë s’ka për të qenë as një depozitë librash, as edhe një shkollë, por një tempull i ngrehur kultit të Shqipërisë...”.

20 “Përpyekja Shqiptare”, shkurt-mars 1938, nr. 14-15, f. 149.

21 “Përpyekja Shqiptare”, 1938, nr. 17, f. 293.

Mirëpo pati edhe nga ata që heshtën, patën frikë se mos, pas realizimit të kësaj vepre madhore albanologjike, shkëlqimi do të kalonte tërësisht në anën e Lumo Skëndos.

Mes njerëzve dhe intelektualëve kishte filluar të flitej se Lumo Skëndo duhej të zgjidhej ministër i parë i kulturës shqiptare:

*“Nuk e ka lanë ende atë mendim të vetin, me ngrehë një qandër kulture albanologjike; edhe shtypi mbarë e përkrah. A thue guxojmë për së tepri, a thue ka për të na u idhnue aj qi ka m’u zgjedhë Ministër i parë i Kulturës Komtare, në kje se e këshillojmë, në dashhtë me ia nisë punës me kambë të mbarë, t’i japë fund çashtjes së najaj inisjative kaq të bukur! Nuk asht vetëm një bibliotekë ajo qi do me i falë Lumo Skëndo publikut shqiptar; se sa për kaq, kishte mujtë me i falë visarin e vet Bibliotekës Komtare e mbaro punë. Por asht një noter culture”.*²²

Po në këtë artikull, vlerësimet për Lumo Skëndon ishin maksimale. E shihnin si njeri praktik, largpamës, organizator, e mbi të gjitha atdhetar të vërtetë. Që instituti albanologjik të kishte jetë të gjallë e të frytshme, duhej të ishte ai në krye të tij, sepse ishte drejtuesi që duhej. Nëse në krye të institutit nuk do të ishte një njeri si Lumo Skëndo, atëherë shpenzimet do të rezultonin shterpë. Megjithatë, edhe pse kishin kaluar më shumë se katër muaj nga depozitimi i kërkesës, përgjigjja nuk po vinte. Dikush pengonte.

Mirëpo, “Z. Lumo Skëndo, iniciatori bujar, që nuk dëshiron t’u lihet vend keqkuptimeve, ose siç na tha vetë, fjalëve keqdashëse, më datën 26 maj, i paraqiti Kryesisë së Këshillit ministror një kërkesë të dytë, duke shtuar edhe sa vijon:

- a. Toka në fjalë të më jipet, me konditë që të mund të më mirret prapë, në qoftë se brenda një afati të caktuar nuk e greh Institutin, sipas deklaratës sime;
- b. ngrehja dhe rregullimi i Institutit, me qenë se do të formojë një vakëf, do të realizohet sipas kushteve ligore të shënuara në Kodin Civil;
- c. Fondata do të ngrihet me mjetet e mia dhe nuk do të kërkoj ngë Qeveria asnjë ndihmë të hollash”.

Siç mësojmë nga burime gjysmë zyrtare, shkruante “Përpkjka Shqiptare”,

kjo kërkesë e dytë e z. Lumo Skëndo u pranua me nderim të duhur dhe do të përkrahet, pa asnjë përjashtim, nga gjithë anëtarët e kabinetit. Shpresojmë që në numrin e ardhshëm do të jemi në gjendje t’u japim këndonjësvë tanë të interesuar sihariqin e pranimit definitiv të kërkesës së z. Lumo Skëndo. Ndërkaq, ju rekomandojmë që të presim me bindje dhe besim vendimet e Qeverisë”²³

Ndërsa gazeta “Leka” shkruante:

“LUMO SKËNDO, i cilli gjith jetën e vet ka harxhë kursimet e vorfënis së vet të ndershme në libra e botime, zotnon një bibliotekë të vërtetë, e n’atë bibliotekë një koleksion të randsishëm albanologjik. Na qi e duem plakun idealist e qi njofim e nderojmë veprën e tij kulturele, qi ndoshta s’e ka shogën në Shqipni si vepër individuale, kemi dashtë gjithmonë mos po shpërdahet gjithë aj visar. Por jo; aj tash ka da me e ngrehë "vakëf" bibliotekën e vet e me e ba themel të njëj Instituti Albanologjik. Për këtë qëllim, i ka lypë Qeverisë një tokë, e ka vendue me ngrehë vetë ndërtesën e Institutit. Mjerisht, gja tjetër nuk dijmë për programë qi ka ndër mend, as për përkrahjen qi ka me i dhanë Qeverija Mbretnore’²⁴

Përpkjka shqiptare solli sërisht një lajm që gëzoi gjithë shqiptarët:

“... U nënëshkrëva midis Zv. Ministrave të Arësimit e të Financave nga njëra anë, dhe të z. Lumo Skëndo nga ana tjetër, një akt noterial, me të cilin i jepet z. Lumo Skëndos toka e kërkuar në sheshin e Shallvarit me qëllim që të ngrehë godinën dhe zotëri e tij merr përsipër detyrimin që, brënda një afat kohe të caktuar, të plotësojë Institutin, të vendosë atje Bibliotekën e tij dhe të bashkëpunojë, sa për organizimin shkencor të Institutit, me Prof. Norbert Jokl. Ëndrra e bukur e Lumo Skëndos, për hir të përpkjkes së tij të vazhduar, po hyn në fazën e saj të realizimit. Me anën e kësaj vepre, nuk shpëtohen vetëm afro 20.000 volume libra, por ngrihet edhe një Institut i shkencës shqiptare, i cili do të na shërbejë si guri themeltar për të organizuar jetën t’onë mendore mbi një bazë thjesht akademike. Jemi të sigurt se të gjithë njerzit e mësuar të vendit, sidomos Rinia, do ta

23 “Përpkjka Shqiptare”, 1938, nr. 17, f. 293-294.

24 “Leka”, 1938, nr. 6-7, f. 248.

çmojnë ashtu siç duhet rëndësinë e kësaj vepre dhe nuk do ta kursejnë ndihmën dhe përkrahjen e tyre morale e materiale për realizimin e saj më të shpejtë dhe më të mbaruar.²⁵

Mirëpo tashmë ishte vonë, shumë vonë, ushtria italiane pushtoi Shqipërinë. Çuditërisht, edhe ata për të parën gjë që u interesuan ishte instituti albanologjik i Lumo Skëndos, sepse e dinin që kjo ëndërr kishte rrëmbyer zemrat e shqiptarëve. Një vit më pas, nga 9 deri më 12 prill u organizua kongresi i studiuesve shqiptarë për albanologjinë. Mbërritën në këtë kongres edhe albanologët italianë, por asgjë nuk ishte si më parë, mungonte plaku fisnik, Lumo Skëndo. Ai edhe më parë nuk dukej nëpër rrugë dhe kafene, ishte gjithnjë duke studiuar për albanologjinë, por shqiptarëve u dukej sikur e kishin pranë kudo që ndodheshin ata. Plaku Lumo Skëndo, sa fisnik aq dhe idealist, kishte marrë bekimin e atit të tij, Abdyl Frashërit. Kur xhonturqit deshën ta pushkatonin dhe i kërkuan fjalën e fundit, ai tha:

“Po, unë kam një djalë të vogël. I thoni atij, në qoftë se dëshiron të ketë bekimin tim, duhet të vazhdojë punën që unë nisa, por mjerisht nuk e çova deri në fund dhe të sillet kështu siç po sillem unë”.

Ky djalë i vogël ishte Mit’hat Frashëri. Fatmirësisht pushkatimi nuk ndodhi, por Lumo Skëndo e dinte tashmë çfarë kërkonte i ati prej tij, ndaj çdo minutë e kalonte në bibliotekën e vet. Sipas vendimeve të kongresit, organizuar nga italianët, do të ngrihej një komision gjuhësor që t’u jepte zgjidhje çështjeve të tilla, si: drejtshkrimi, gramatika, fjalëformimi etj.; do të botohej një revistë trimujore enkas për gjuhën shqipe, për veprat më të mira të shkruara për shqipen dhe shqiptarët; do të botohej gramatika shqip dhe një fjalor i madh i gjuhës shqipe me të gjitha dialektet etj., por sërish nuk pati entuziazëm, sepse tek ata nuk gjenin dot ngjashmëri me sinqeritetin dhe përpjekjet e Lumo Skëndos, që ishte i gatshëm të sakrifikonte gjithçka për gjuhën shqipe dhe Shqipërinë.

Çmimi “Bibliofili Lumo Skëndo”

Për të mos përfunduar këtu, me çlirimin e Shqipërisë, pasuria e Lumo Skëndos u sekuestrua, bashkë më të edhe biblioteka që deri atë ditë kishte shërbyer realisht si një lloj instituti albanologjik. Vetëm në vitin 2006, Ministria e Turizmit, Kulturës, Rinisë dhe Sporteve dhe Biblioteka

Kombëtare e Shqipërisë vendosën që çmimi për bibliofilinë të emërtohet “Bibliofili Lumo Skëndo”. Ky çmim ndahet çdo vit në Ditën Botërore të Librit dhe jepet prej dy institucioneve të përmendura më sipër. Për herë të parë, çmimi u dha më 23 prill 2006. Në shtator të vitit 2016, mes një pjesëmarrjeje të madhe intelektualësh, studiuesish e personalitetesh, u përurua *Instituti i Studimeve Historike “Lumo Skëndo” në Tiranë*. Sipas faqes së këtij institucioni:

“Z. Tomor Dosti i dhuroi institutit portretin e Mit'hat Frashërit, që mbahej nga ati i tij, Hasan Dosti, në selinë e “Komitetit Shqipëria e Lire” në New York. Botuesi i mirënjohur Bujar Hudhri i dhuroi institutit veprën e plotë të shkrimtarit Ismail Kadare në 20 vëllime, po ashtu edhe botuesi Ndriçim Kulla kolanën e Mendimit Shqiptar. Ndërsa studiuesi Bardhyl Adem Selimi dhuroi botimin “Adem Gllavica”, njëri nga luftëtarët më të mëdhenj të çështjes kombëtare të Kosovës. Drejtori i Institutit Uran Butka lexoi mesazhin e urimit të shkrimtarit të madh, Ismail Kadare: “I uroj institutit “Lumo Skëndo” mbarësi dhe jetëgjatësi, për të përmbushur testamentin e Lumo Skëndos dhe për të ndriçuar të vërtetën historike të përçudnuar. Fshehja e së vërtetës është një katastrofë morale që mund të kthehet në një katastrofë të mirëfilltë për një popull që përpiqet të dalë nga errësira në dritë”.

Bibliografia

1. Lumo Skëndo: “Histori e shkrimit shqip”, “Diturija”, 1909, nr.1, f.1-6.
2. Pa autor “Më të vjetrët shkrime shqip”, 1916, nr.1, f.4-5
3. Pa autor, “Shkrime të harruar e të pa-ditur”, “Diturija”, 1916, nr.2, f. 20-23.
4. Pa autor, “Shkrime të harruar e të pa-ditur”, “Diturija”, 1926, nr.1, f.1-6.
5. Pa autor, “Dëshirojmë të blejmë çdo libër...” “Diturija”, 1927, nr.3, f.122 (fundi i revistës).
6. Pa autor, “Katedrat e Gjuhës shqipe në vende të huaja dhe...”, “Diturija 1927, nr.5, f.161-166.
7. “Bibliografi”, “Diturija”, 1927, nr.5, f.195.
8. Lumo Skëndo: “Një Institut Albanologjie...”, “Përpyekja Shqiptare”, 1938, nr.14-15 f.149.

9. Lumo Skëndo “Për historinë e Shqipërisë”, “Përpyjekja Shqiptare”, 1936, nr.1. f.9-14.
10. Pa autor, “Instituti i Albanologjisë, “Përpyjekja Shqiptare”, 1938, nr.17, f. 293-294.
11. Pa autor, “Instituti i Albanologjisë, “Përpyjekja Shqiptare”, 1939, nr. 25-27, f. 70.
12. Pa autor, “Kujtime të njizetepesëvjeterit”, “Leka”, 1938, nr. 6-7, f.248.
13. Pa autor, “Lumo Skëndo”, “Leka”, v. 1939, nr. 1-2, f. 47-48.
14. “Instituti Albanologjik i z. Lumo Skëndo”, “Hylli i Dritës”, 1938, nr, 12, f.713-715
15. Bardhyli, “Biblioteka Frashëri”, “Hylli i Dritës”, kallënduer-fruer 1940, nr. 1-2, f. 60-63.
16. Pa autor “Për një Atlant Gjuhësor të shqypes”, “Hylli i Dritës”, 1940, nr. 3-4, f.110.